

CINGOLANI, Stefano Maria (2006): *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 784 p. (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXVIII).

1. *El ms. 152 de la Biblioteca de Catalunya*

La riquesa i complexitat de la tradició manuscrita de la *Crònica* de Bernat Desclot constitueix, sens dubte, un dels cavalls de batalla a què ha de fer front qualsevol editor i/o estudiós del text. Ja ho va assenyalar En Miquel Coll i Alentorn:

Si en editar un text antic de vegades l'obstacle radica en l'escassetat de manuscrits conservats, en el nostre cas l'obstacle més aviat resulta de l'excessiva abundor d'aquests, i, al costat d'això, dels defectes importants que presenten en llur totalitat, ja que els més antics són incomplets, mutilats o resumits, mentre els que són més complets foren escrits en època tardana, amb tots els inconvenients que comporta una llarga tradició manuscrita, o són plens d'interpolacions o almenys transcrits amb excessiva llibertat («Introducció» a DESCLOT 1949-1951: I, 192).

El volum del Dr. Cingolani, la primera monografia sobre l'obra de Desclot apareguda des de l'estudi introductor de Coll, constitueix en bona part una àlisi d'un representant força interessant d'aquella tradició: el ms. 152 de la Biblioteca de Catalunya, que, segons l'autor, conté una primera redacció de la *Crònica*, enllestida per un Desclot encara més proper als fets que ens relata, que després la faria servir com a base del text «definitiu» (el de les eds. Coll o Soldevila), completant-la i modificant-la en molts punts. Així, Cingolani passa revista a les diferències més notables entre totes dues versions, que procura llegir a la llum de la historiografia europea contemporània de Desclot –amb especial atenció a les fonts catalanes, italianes i franceses que ens transmeten la Guerra de les Vespres Sicilianes–, exercici comparatiu que, tot i no ser novedós, ens permet de constatar apamadament que, com va advertir ELLIOTT (1984), Desclot també és un artista que sap manipular la història d'acord amb els seus interessos. L'estudi pren en consideració, a més, la documentació conservada de l'època –i és just assenyalar que una part no gens menyspreable d'aquests documents ha estat posada a contribució per primera vegada per l'autor del llibre.

Un dels fets que crida més poderosament l'atenció al lector del volum és que no hi haja cap descripció detallada de BC, ms. 152 i de la seua composició: que vehicula una primera versió del llibre de Desclot ens ve donat –per dir-ho d'alguna manera– com un fet consumat (una anterior contribució de l'autor dedicada en part al mateix ms., CINGOLANI 2004, és igualment lacònica en aquest sentit). I, tanmateix, em sembla que una presentació i discussió més detinguda dels materials que integren aquest testimoni és no

només procedent, sinó exigible –si més no, l'exercici ens pot ajudar a discernir si alguns dels passatges del ms. que Cingolani individua com a parts de la hipotètica primera redacció són realment atribuïbles a Desclot. BC, ms. 152 (catalogat a BITECA, ManId 1113, on s'allisten els estudis dedicats al ms.) és una compilació historiogràfica datable cap a la fi del s.XIV, que combina el text de Desclot amb altres fonts de diversa procedència. Un d'aquests materials ha estat objecte d'estudi per part de DOMÍNGUEZ (1997): es tracta d'una sèrie d'entrades dedicades a la història de les croades, des de la presa de Jerusalem (1099) fins a la mort de d'Antiòquia (1275), que l'investigador identifica com a pertanyents a una obra de caràcter annalístic, a la qual dóna el títol de **Cronicó dels fets d'Ultramar*. Domínguez assenyala que és possible resseguir les petjades d'aquest cronicó en altres compilacions dels segles XIV-XV, com el *Libre de les nobleses dels reys* atribuït a Francesch (BC, ms. 487) o el *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*. Però considere necessari d'acabar alguns fragments d'aquesta obra amb la que sembla la seua font més probable: aquesta deu ser alguna versió dels *Annales de Terre Sainte* (RÖHRICHT – RAYNAUD (ed.) 1884; *vid.* també la versió de la Biblioteca Medicea-Laurenziana, ms. Pluteus LXI. 10, EDBURY 2007), que anoten les vicissituds dels croats entre la Primera Croada i la caiguda d'Acre (1291), i que van ser extensament aprofitats en altres cròniques sobre el Llevant cristià dels segles XIII i XIV, com l'*Estoire de Eracles empereur* (versió i continuació francesa medieval de la *Història dels fets d'Ultramar* de Guillem de Tir) o les *Gestes des Chiprois* (que conté la *Chronique du Templier de Tyr*, llibre tercer del recull):

BC, MS. 152

(f.22r) [278] Batalla d'Ultramar

En l'any de MCCXLI d'Ebelí, fill del senyor de Baruth, començà a ffermar lo castell de Sur, e lo comte Ricard lavors fermà la treva e deliurà lo comte de Muntfort e-ls altres cavallers qui aquí eren presos, ço és, Rach de Sidis e-l dit castell de Sur. E-l comte de Muntfort passà mar e vench-se'n a l'emperador Ffrederich. E lavors morí papa Gregori.

(279) De batayllas d'Ultramar

(f.23r) En l'any de MCCXLII perderen sarrahins la terra de Jherusalem, enaxí que cobrà la regina de Xipre que y anà [a] la terra de Jherusalem, enaxí que-ls hòmens d'Acre faheren homanatge a son marit, per nom sire Molff [*sic!*]. E puy entre la gents d'Acre e genovesos preseren Sur, e gitaren defora los guascons e-ls lombarts de tot lo regisme de Jherusalem e de Soria.

[280] Bataylles d'Ultramar

En aquell any mateix damunt dit anaren los Templers, ço és En Joffrè de Jordines, qui era cap de tots, per ajudar a la ciutat de Scalona, e la host de Babilònia quant ho sabé vengren-se'n a les albergades dels Templers, d'on hagren gran dan los sarrahins e se'n perderen molts.

(281) Batayllas d'Ultramar

En l'any de MCCXLIII los Templers, ço és Joffrè de Jordines, partint de Scalona tengren albergades a Jaffa, e Saleff, senyor de Domàs, vench al castell de Malís de Cors, so és, per fermar les treves; e-ls dits Templers desguaiaren-los, que no

ANNALES DE TERRE SAINTE

A. M et CC et XLI, Johans d'Ebelin, sires de Baruth, fist fermer le chastel de Arsuf, et le conte Richars afferma la triwe o le soudan et delivra le conte de Monfort et autres chevaliers assés qui avoient esté pris, quant la desconfiture fu dou roi de Navare; et puis s'en retourna en son país, et pape Grigoire fu mors (text de B, 16).

et en cel an requist la royne Aaliz le roiaume de Jerusalem, si que les gens d'Acre le reçurent à dame, et fisent à li et à son baron Raoul de Soisons houmage, et alerent dont les gens d'Acre et li sires de Barut, et cacierent les Lumbars de Sur et de la Surie (B, 17).

A. M et CC et XLII, alerent les Templiers et Joffrois de Sarginnes et le Johet et le Nasser à Escalonne, si que l'ost de Babilone assailli la herberge dou Temple, dont les Sarrasins rechurent grant damage (B, 16).

A. M et CC et XLIII, le Temple et Joffrois de Sargines tindrent le herberge et Japhe, et li sires de Damas vint as Moulins de Turs pour affermer la triwe o nos gens; mais il les engana et n'en fist point (B, 17).

volgren fer les ditas treves per res, e Saleff senyor de Domàs tornà-sse'n.

(282) Batayllas d'Oltramar

En l'any de MCCXLIII fou fermada la treva de Salef senyor de Domàs ab lo nabot, fill de Nayzer, e son frare; e féu trahut Jherusalem als Templers e tota la terra qui és del flum enllà, salvant dues vilas, ço és, Namblés e Serichó [...] E I auxisí, cavaller del senyor de Domàs, (f.23v) sí ferí lo senyor de Baruth ab la spaha, que depuys no hac poder al braç dret.

(283) Bataylla d'Oltramar

En aquest any mateix damunt dit vench Cathonii en la terra de Jherusalem, qui era capdal de sarrahins, e desconfí lo maestre del Spital <e> frare Guillem de Castellnou, e-l comte Gauter, e l'archibisbe de Sur, e l'archibisbe de Sant Jordi e assats d'altres barons los quals foren desconfits en la bataylla de Domàs.

A. M et CC et XLIII, fu afermeé la triwe ot le signour de Damas et le Nasser, son nevout, et rendirent Jerusalem et Templum Domini et toute la terre du flum en cha fors Naples et Jerico [...] et les Sarrasins ferirent le signour de Baruth, dont il fu mehaingniés dou destre bras (cfr. amb la versió del ms. de Florència: «Et fu feru adoncs *des Hais-sissins* le sire...», EDBURY (ed.) 2007: 154)

[...]

et en el an vindrent les Hoaressimins qui desconfirent nos gens de Surie à Fourbie; et le maistre dou Temple, frere Hermant de Pierefot, et le maistre de l'Ospital, frere Guillaume de Castelnuef et le conte Gautier et Jake, son neveut, et Pierre, archevesque de Sur, et Raoul, evesque de S. Jorge, et les II fils dou signeur de Boutron, et freres Hugues de Monlo, mareschous dou Boutron, templiers, furent tous pris et menet en prison, et pluisour autre chevaliers i furent morts et pris (B, 17).

Resulta ben útil, a més, veure com s'integren les entrades corresponents a la versió dels *Annales* dins el conjunt del ms.: usualment, el compilador transcriu alternadament i separada seccions íntegres d'aquells i del Desclot, però cal anar amb ull viu, perquè de vegades hom insereix algunes notícies procedents del cronicó al bell mig del text del cronista català. Això és el que s'esdevé, precisament, als ff. 100v-101r, on se'ns explica el pas del rei Alfons X i la família reial castellana per les terres de la Corona d'Aragó de camí cap a una entrevista amb el papa a Beaucaire. Cal dir, en justícia, que en aquest cas les versions conservades dels *Annales* no aporten les notícies que el ms. 152 dona; tanmateix, és possible de resseguir-les a través d'altres obres basades en la tradició annalística, com l'*Eracles* o les *Gestes des Chiprois* ja esmentades. Cingolani, però, no s'adona de la interpolació i atribueix tot el pas a Desclot:

BC, MS. 152

En aquell any fo lo gran consili general de tots los majors clergues e prelatos de tota la cristiandat e de tots los prínceps. E fou-hi lo senyor En Jacme rey d'Aragó e N'Amfós rey de Castella ab gran multitud de gents e-l rey de França En Philip e sos fills ab lo papa En Guillem de Plasença. LO QUAL CONSILI FOU A LEHÓ DEL ROYNE E EN AQUELL CONSILI FOU ELET EMPERADOR EN ALAMANYA. E AN AQUEST CONSILI FOREN LOS GRECHS E S'ACORDAREN AB LA FE DE ROMA, E FOREN DESBOSTS LOS FRARES DE PENITÈNCIA, ÇO ÉS, AQUELLS QUI TORNAREN A LA FE DE

ROMA, E AQUELLS QUI NO Y TORNAREN SÓN CATIUS. E-l rey N'Amfós de Castella no poch acabar res de sos affers ab lo papa e tornà-sse'n a Muntpesler. E mentre era aquí, novelles li vengren que son fill major En Fferrando era mort en Castella, e a pochos de dies estant aquí mateix li vengren altres novelles que son nebot fill de son frare En Johan Manuel, e nét que era del rey d'Aragó, era mort. E puys, a cap de pochos dies, li vench altre ardit que una sua filla que havia nom Alienor era morta. Puys, a cap de temps, morí l'archibisbe de Tolèdol, fill del rey d'Aragó, lo qual ocieren sarrahins en la frontera de Castella ab gran res de richs-hòmens de Castella (ed. Cingolani; Apèndix 4, ps. 705-706).

en aquela saó l'apostoli tenc consili a Lleó sobre-l Roïne ab tots los prelats de santa Esgleya, e ab tots los prínceps de crestians e ab lurs procuradors (Desclot, c.66, III, 10).

A .mccclxxiiii. fu fait li conciles au Lion sor le Rosne par pape Gregoire le Disime [...] Et furent reconcile li Grec. Et jurerent destre obeissant a lyglise de Rome [...] Et fu le conte Raoul daussai esleus a roi dalemaigne et a empereor et conferme par lyglise (*Estoire de Eracles empereur; Recueil des Historiens des Croisades* (=RHC), II, 465).

En lan de .mcc. et .lxxiiii. au mois de may si fu le conseil dou pape a Lion sur le Rosne et fu-

rent adons desposes les Freres du Sac et les Freres Apostles et autres religions (*Gestes des Chiprois*, III, RHC, V, 780).

e aquí trobà l'apostoli e parlà ab él del fet del emperi, mas no y acabà res, e partí's d'él tornàsse'n a Monpesler. E aquí vengren-li noveles que son fil En Ferrando de Castela era mort de malautia, e puys vengren-li aquí metex noveles que-l archabisbe de Tolèdol, fil del rey d'Aragó, e En Nono Gonsalvis, ab gran res de cavaleria, eren morts en la batala dels sarraïns en la frontera de Castela. E en aquel viatge, mentre se'n tornava a Barcelona, murí I seu nabot, fil d'En Manuel son frare, e I^a sua fila, molt bela dongela, qui avia nom dona Lionor (Desclot, c.66, III, 12).

Els errors d'atribució són més evidents en d'altres casos. Per exemple, al f. 100r hom ens presenta diverses notícies relatives a la Novena Croada (1271-1272), liderada pel príncep Eduard d'Anglaterra (el futur Eduard I) contra el poder ascendent de l'Imperi Mameluc, que amenaçava els darrers enclaus dels cristians a Terra Santa. Una d'elles fa referència a una ràtzia d'Eduard i els croats contra la fortalesa palestina de Qaquin i les terres adjacents, de fortuna desigual segons les fonts. Cingolani (ps. 270-271, n .284) es decanta per pensar que el passatge és obra de Desclot, però el fet és que la informació aportada –i la manera que hom té de vehicular-la– ens fan pensar tot d'una en el **Cronicó*. També en aquest cas les versions a l'abast dels *Annales* es mostren escuetes: només diuen que «Odouars ala brisier Caco et II herberges de Turquemans, et perdi bien IV^c pesones á pié, de chaut et de fruiz, et amenerent moult de bestes grosses et menues» (B, 31). Però basta veure, de nou, algunes obres dependents d'aquells per adonar-se de l'existència d'unes concomitàncies bastant significatives amb el fragment de la compilació catalana (adhuc a nivell verbal). Oferesc a triple columna els textos de l'*Eracles*, les *Gestes des Chiprois* i el ms. 152:

ERACLES

Et a .xxiii. jors de novembre sire Odouart et ses freres et li rois de Chipre et li Templier et li Hospitalier et li Alemant et tuit li Chiprois et tuit li pelerin et toute la serjanterie a pie chevauchierent la terre de Cesaire por brisier la tor de Quaquo. Et quant il furent la venus il trouverent plusors herberges de Turquemans qui la estoient herbergies et ne savoient riens de lor venue. Por quoi il pristrent lor herberges et tuerent bien .m. personnes et gaaignerent bien .vm. bestes et sen retournerent sain et sauf en Acre a poi de perte (RHC, II, 461).

GESTES DES CHIPROIS

A .xxiiii. jours dou mois de novembre dou dit an monseigneur Odoart et le roy Hugue et la chevalerie de Chipre et dacre et le Temple et Ospitau alerent brizer .i. cazau quy a non Cacon qui est en la terre de Sezaire loins dacre .xii. liues et plus et firent grant damage a Sarazins et gaignerent .ii. herberges de Turquemans et tuerent Sarazins ases et prirent bestiail gros et menu .xiim. [...] dont nostre gent se partirent et vindrent a Acre a tout lor gain sain et sauf (RHC, V, 778-779).

Ms. 152

E Sire Alduart, e-ls Templers e aquells de [l']Espital anaren a ·I· castell de sarrahins qui és après de Cesària e ha nom Cato, e desconfiren-lo e preseren-ne bé XXX mília bèsties menudes e D bèsties grosses, E moriren-hi IIII almiralls e bé D sarrahins. E·l VI jorn tornaren-se en Acre ab gran guany (ed. Cingolani; Apèndix 4, ps. 704-705).

La incursió seria recollida encara, en termes molt semblants, al *Liber Secretorum Fidelium Crucis* de Marino Sanuto (I.III, p.III, c.XI). En tot cas, em sembla que els exemples aportats mostren de manera fefaent els riscos que comporta individualiar fragments d'una determinada crònica dins compilacions historiogràfiques medievals que, com és ben sabut, retallen, combinen i manipulen tot de materials procedents de diferents obres. Quelcom de semblant es pot dir de la presència al ms. 152 de fragments coincidents amb el text de la *Crònica* de Ramon Muntaner. L'autor els atribueix també a la primera redacció de Desclot, que proposa com a font de Muntaner, però considere que la direcció dels manlleus és justament la inversa, com ja va explicar, per exemple, Coll i Alentorn («Introducció» a DESCLOT 1949-1951: I, 178) és a dir, que el compilador del ms. 152 combina el text del Desclot amb alguns capítols del llibre del cronista de Peralada, tal i com fa amb la resta de materials de què se serveix, i que, en conseqüència, els fragments en qüestió no són imputables en cap cas a la ploma de Desclot. En aquest sentit, fer una ullada a altres compilacions historiogràfiques d'època tardana ens pot ajudar a comprendre què és el que realment ens trobem al ms. 152. Si prenem en consideració, per exemple, la *Crònica Universal de 1425* (ms. 82 de la Biblioteca Universitària de Barcelona), ens adonarem, tot d'una, que també el seu compilador refon —entre d'altres— els textos de Desclot i Muntaner, i que ho fa amb un criteri bastant precís: així, als ff.107v-108r ens narra l'expedició a Tunis d'En Conrad Lancia, corresponent al c. 31 de Muntaner (Desclot no en dona notícia); però tot seguit, en explicar la revolta dels barons catalans contra Pere el Gran (ff.108r-109r), ha de seguir Desclot, perquè el cronista peraladenc —fidel a la seua línia de censurar els problemes en política interior dels comtes-reis— silencià els fets. Quan tracta l'expedició a Alcoll i l'anada a Sicília de l'exèrcit del rei Pere (ff. 109r-113r), continua utilitzant predominantment el Desclot; però en relatar una incursió nocturna dels almogàvers a la costa calabresa, inclou una referència a la mort del comte d'Alençon a mans dels almogàvers (ff. 113v), que delata la procedència muntaneriana (c. 70) del fragment, atès que Desclot no enregistra aquest succés. Molt més endavant, en abordar la croada de Felip III de França contra Catalunya, el compilador combina les historietes o petits «fets d'armes» contra els francesos —els seus protagonistes són els súbdits més humils de la corona— que poblen les pàgines de tots dos cronistes: així, recull la història del burgès de Perpinyà venjador de la seua esposa, morta a mans d'un comte de Picardia que volia forçar-la (f. 125v), que prové de Desclot (c. 140); però a continuació manlleua a Muntaner (c. 124) la proesa de la Mercadera o «Mercadala, fembra qui era de Perelada, anant al seu ort per collir cols», que, guarnida a guisa d'almogàver, «un ascut e una lança e una cervelera e aspasa, e ben remengada ab les faldes alt» (f. 126r), és capaç de capturar un despistat cavaller francès. Si fa no fa, el compilador del ms. 152 procedeix d'una manera semblant: copia de Muntaner els cc. 32-33 (vid. l'ed. Cingolani, Apèndix 3, ps. 688-690), perquè tracten els orígens de l'ambició del comte d'Anjou, una qüestió que Desclot descuida, però en explicar-nos l'ascens de l'angeví prefereix Desclot, que descriu amb molts més detalls les victòries aconseguides per ell a Benevento (1266) i Tagliacozzo (1268) sobre Manfred i Conradí, respectivament. **O siga, que sembla que en tots dos casos hom procurava de subsanar les llacunes o el laconisme d'una font amb l'ajuda de les altres!**

Paga la pena, en qualsevol cas, d'analitzar de prim compte alguns dels passatges de la versió del Desclot del ms. 152. Llegim, per exemple, el f. 103rv, on es relaten les entrevistes de Tolosa entre Pere el Gran, Felip III de França i Jaume II de Mallorca. Segons Cingolani, el fragment és la font del c. 37 de Muntaner:

E puys lo rey En Pere dix al rey de Ffrança que-s partís de la demanda que feyia al rey de Mallorques per lo feyt de Muntpesler, après parlaren d'altres affers molts. Mas lo rey de França li respòs que d'aquell feyt, e d'altres, hauria son acort e son consell. E assò dehia ell tot per scusar-se que no fahés res d'assò que li'n demanava. Per què lo rey En Pere ne fo fort agreujat, mas no féu res apparès aquella saho, sinó que pres comiat e volch-se'n tornar. Mas lo rey de Ffrança lo féu aturar, e finalment tots III reys tengren conseyll, e s'avengren de no fer mal los uns als altres de tota lur vida, ans se deguessen valer contra tots hòmens del món, e d'assò es faheren sagrament e homanatge, e u juraren tots ensemps e la Sglèsia Major, sobre l'altar de Sant Steve de Tolosa e sobre lo cors de Jhesu Christ, e d'aquell combregaren tots tres ensemps **EN PODER DE L'ARCHIBISBE DE TOLOSA** (ed. Cingolani, ps.322-323).

Deixant a banda el fet que Muntaner no situa el jurament d'amistat entre Pere i Felip durant la reu-nió a Tolosa, sinó molts anys abans –durant una estada que el català va fer a la cort francesa quan en-cara no era rei–, hi ha una raó que fa bastant difícil que el passatge pugui ser considerat obra del Desclot de la hipotètica primera redacció, ni tan sols del de la segona: **l'arquebisbat de Tolosa no va ser ins-tituït fins el 1317, sota el pontificat de Joan XXII (DE VIC – VAISSETE 1840 - 1844: VII, 50)**. De fet, em sembla que els elements a l'abast aconsellen, si més no, una certa cautela a l'hora de referir-se al text de Desclot utilitzat pel compilador com a primera redacció de la *Crònica*. En molts moments, el lector del ms. guanya la impressió que el que llig és més aviat **el resultat d'una operació tardana de selecció i combinació. No són pocs els casos en què les divergències amb el text de les eds. existents són explicables com a errors d'algué que ja es troba lluny en el temps dels fets que la seua font aborda**. Si resseguim els fragments presentats per Cingolani veurem, per exemple, que el consell que Galvano Lancia dona a Conradí després de la desfeta a Tagliacozzo no fa sentit: «Mas nós [...] anem-nos-en a CARTAYNA, qui és riba mar, e aquí metrem-nos en una barcha, e anar-nos-em en Pisa, e aquí reforçarem e pendrem tal conseyll que seria bo per nós» (ed. Cingolani, Apèndix 3, p.696). No sembla precisament una dreçera abandonar Itàlia i viatjar a la costa africana si l'objectiu final és arribar a Pisa! «Cartayna» és un clar error per «Terrassina» (c. 63, II, 178), lliçó que duen els millors mss. del Desclot. En un altre lloc, en referir l'arribada a Itàlia d'Enric de Castella i del descontentament dels súbdits de Carles, el text diu: «E quant los romans saberem que En Enrich era vengut en Pisa [...] foren-ne molt ale-gres, e tots aquells de ROMANIA E SCALONA, per ço com eren despagats de la senyoria de Carles» (ed. Cingolani, Apèndix 3, p.694). Resulta obvi que Carles no era emperador de Bizància ni dominava Ashkelon (en mans musulmanes des de 1247): el que tenim en aquest cas és un error per «Romaya [Ro-magna] e tota Toschana» (c. 61, II, ps. 172-173). Val a dir que aquests són errors puntuals, però en el cas que reproduiré tot seguit les confusions són més evidents i simptomàtiques:

Aquest rey Carles hac tan gran anomanada per tot lo món, que totes les gents lo temien e-l duptaven. E aquest rey Carles, comte d'Enjou e de Proença, hac I fill de la primera muller qui hac nom Carlot, la qual muller fou filla del comte de Proença En Ramon Berenguer. E-l príncep de la Morea donà sa filla al dit Carlot ab tota la terra de la Morea, enaxí que fou príncep de la Morea. E-l rey Carles, per aquesta terra de la Mo-rea, cuydava guanyar tota Romania, emperò fou-li deffensada. **E-L DIT CARLOT DESTROHÍ MOLTS CHRISTIANS GRECHS QUI EREN DE LA MOREA, E HAC I FILL DE SA MULLER QUI HAC NOM AXÍ MATEIX CARLOT. E COM CARLOT, FILL DEL REY CARLES, HAC FEIT GRAN PERTRET PER PASSAR EN ROMANIA, A DÉUS NO PLACH E MORI'S. DEL QUAL ROMÀS I FILL POCH, QUI PER TOSTEMPS FOU REY E HAC NOM CARLES. E AXÍ SON PENSAMENT NE SON TRACTAT NO POCH VENIR A FFI, EMPERÒ SÍ N'HAVIA FEYT MOLT GRAN APA-RELLAMENT DE NAUS E DE GALERES E D'ALTRE ARNÈS, LO QUAL ARNÈS SE PERDÉ SEGONS QUE OYRETS ANANT** (ed. Cingolani, Apèndix 3, p. 699).

Com veiem, el ms. coincideix amb la versió «estàndard» del Desclot (c. 64) a confondre Carles de Salern (fill, efectivament, de Carles i Beatriu de Provença) amb l'infant Felip (casat amb la filla del príncep Guillem II de Villehardouin i mort el 1277), però va encara més enllà, perquè atribueix a Carles II l'ambició de conquerir l'Imperi Bizantí de Miquel VIII Paleòleg, projecte que, com és ben sabut, era tot del rei Carles I! Cingolani addueix aquestes llacunes com una prova que, en el moment de redactar la primera versió, Desclot no tenia encara suficients coneixements sobre la situació política internacional, però és un fet que els somnis angevins de restaurar el malaguanyat Imperi Llatí de Constantinoble eren sobradament coneguts: fins i tot cronistes més allunyats que Desclot del teatre de les operacions n'estaven al corrent. D'altra banda, la ràpida genealogia traçada pel fragment, amb la referència a la mort prematura de Carles II (que no va morir fins el 1309) i la seua successió per un altre monarca anomenat Carles (el seu autèntic successor va ser el seu fill Robert), sembla reflectir més aviat les vicissituds d'una generació Anjou posterior: un dels fills de Carles II, Carles Martell d'Anjou, pre-tenent al tron hongarès, va morir el 1295, deixant un fill de set anys anomenat Carles Robert, coronat rei d'Hongria el 1308.

Hi ha, encara, d'altres raons que poden posar en tela de judici la idea de la primera redacció. Als ff. 62v-63r (ed. Cingolani, Apèndix, ps. 156-157), per exemple, el ms. 152 reconta la primera i efímera conquesta de Mallorca per part del comte Ramon Berenguer III (1114; Desclot, c. 29). El punt important és que en aquest cas hom explicita la procedència del material que copia: «diu lo compte e·l *Libre dels reys*». Doncs bé, cal assenyalar que tots els detalls aportats pel text –com, per exemple, el fet d'acusar per igual a pisans i genovesos (els segons no van prendre part en l'expedició) d'haver lliurat de nou la ciutat als infidels– coincideixen amb el relat dels fets servit pel *Libre de les nobleses dels reys*, conservat en una compilació (BC, ms. 487) enllestida entre 1400 i 1450 (vid. BITECA ManId 1027, i les referències que s'hi donen). Així doncs, la veu que ens revela la seua font en aquest passatge no és la de Desclot –com creu Cingolani–, sinó la del compilador que fa servir el Desclot, i si al darrere del *Libre dels reys* hem de veure, com sembla, el *Libre de les nobleses dels reys* atribuït a Francesch, llavors convindria considerar la del ms. 152 una compilació de data encara més tardana, redactada vers la primera meitat del s.XV.

2. *Història i propaganda: Desclot com a cronista*

L'altre gran eix vertebrador del volum del Dr. Cingolani el constitueix, com ja ha estat avançat, una anàlisi exhaustiva de les diferents seccions de l'obra de Desclot, que l'autor acara amb les versions que dels mateixos fets proporcionen d'altres fonts cronístiques i documentals dels segles XIII i XIV. L'enfocament adoptat és, per tant, essencialment comparatiu, i ens permet d'observar de quina manera Desclot selecciona i elabora el material de què se serveix en la composició de la seua *Crònica*. Indagar, en efecte, les motivacions que el duen a ometre un determinat fet o a presentar-lo d'una manera que sospitem edulcorada o no del tot ajustada a la realitat resulta una operació especialment profitosa a l'hora de caracteritzar el seu *modus operandi* com a cronista.

Hom comença examinant els capítols de la *Crònica* dedicats al període comprés entre el regnat dels darrers sobirans d'Aragó *ante unionem* (Alfons I i Ramir II) i la mort de Jaume I (Pròleg - c.73). L'autor pren en consideració la versió que Desclot ens dóna de successos com, per exemple, la desfeta de Pere I el Catòlic a Muret (1213; ps. 98-120), que compara amb les d'obres com el *Llibre dels fets* del rei Jaume, la *Historia Albigensis* de Pierre de Vaux-Cernay, la *Crònica* de Guillem de Puylaurens o la *Canso de la Crozada* albigea. Cingolani assenyala que, si per a Jaume I la causa de la derrota van ser els pecats del pare, en concret el seu capteniment superb (en no haver acceptat la rendició del comte Simó de Montfort) i luxuriós (en haver jagut amb una dona la nit abans de la contesa), units a la mala preparació que els catalano-aragonesos i els aliats tolosans van fer de la batalla, el relat de Desclot és molt més condescendent amb la figura del comte-rei: assenyala, això sí, que Pere i els seus van ser agafats en falta pels francesos, però incideix sobretot en la gallardia de la reacció del sobirà, que s'apressa tant a plantar cara a l'enemic que els seus cavallers no poden seguir-lo i es queda aïllat («ell és més ràpid, millor que els altres», p. 118), i en l'actitud innoble i anticavalleresca dels croats, que no s'estan d'enfrontar-se tots junts a un home sol com és el rei i traure partit de la situació. Considere que es tracta d'una impressió en general ben encertada, per bé que completable en alguns punts, com a mínim pel que fa a la seua lectura del *Llibre dels fets*. Cingolani (p. 99, n. 99) relaciona la relació de Jaume I amb un passatge de la *Crònica* del Pseudo-Turpí on s'explica que, la nit abans de la batalla de Roncesvalls, els francs van rebre un ben generós regal del rei Marsili –vi, joies i belles esclaves sarraïnes–, i que el desenfrenat capteniment de molts soldats cristians va causar el desastre de l'endemà. És a dir, la luxúria castigada. Cal tenir en compte, però, que el *Llibre dels fets* no parla del pecat del rei Pere, en singular, sinó del «peccat que era en ells» (§ 9; JAUME I 1991: II, 14), dels capitosts de tota la host. Cronistes com Vaux-Cernay expliquen que els barons occitans havien estat excomunicats poc abans de la batalla, i que fins i tot el mateix monarca aragonés havia estat fulminat amb l'anatema papal: això darrer no era ni de bon tros cert, i demostra el grau del sectarisme del francès, però cal recordar que fins i tot les *Gesta Comitum Barcinonensium* van sentir la necessitat de diferenciar entre les motivacions del

rei Catòlic i la possible causa d'aquells a qui havia volgut ajudar. Em sembla, precisament, que tenint en compte el «moralisme clerical» (en paraules de l'autor del llibre) del Conqueridor, cal considerar aquesta una de les probables claus de lectura del fragment de l'autobiografia reial: Pere I havia mort defensat uns heretges. Per la seua banda, el rei havia estat orgullós i luxuriós, però aquest devia ser, sobretot, el «peccat que era en ells».

Pel que fa als capítols relatius al regnat de Jaume I, el volum centra la seua atenció, en primer lloc, en l'episodi llegendari de la concepció i naixement del monarca. A la llarga sèrie de *mirabilia* ja estudiats per la crítica a propòsit del *Llibre dels fets* (vid. HAUF 2004 i RENELO en premsa), Cingolani afig un interessant passatge del ms. 487, que relata amb algunes curioses divergències la història dels dotze ciris i la tria del nom contada pel rei al § 5. El llibre aborda també la descripció que Desclot (c. 12) fa del Conqueridor: front a la proposta tradicional que veu la font del passatge en el retrat de Carlemany de la *Vita Karoli* d'Eginhard (com trobem, per exemple, a les notes de l'ed. Cingolani), i la d'ESPADALER (1997), que el relaciona amb obres occitanes com el *Jaufré* i *Flamenca*, l'autor reprén una intuïció de COLL I ALENTORN (1991: 189-190) i veu el model del cronista en una altra descripció de Carlemany, la *Crònica* del Pseudo-Turpí. L'autor acaba reconeixent, però, que «Jaume I és un popurri de cavallers» (p. 185). De fet, basta comparar la de Desclot amb les descripcions absolutament tòpiques que, per exemple, les cròniques de les croades ens deixen de cavallers com Godefroi de Bouillon («forz fu plus quautres hom; les braz avoit gros et carres le piz mout les et le visage bien fet et assez colore; les cheveys avoit blons»), el comte Hug de Jaffa («granz de cors et bien fez visage avoit cler et vermeil»), el príncep Raimon d'Antioquia («Granz estoit et forz et mieuz fez de cors que nus hom que len poist trover; beaus estoit sur touz les homes du monde») o Balduí III de Jerusalem («assez estoit granz de cors; bien forniz de membres; legiers estoit vistes et forz plus que autres hom. Au vis avoit couleur fresche et vermeille»).

Cingolani dedica força espai al relat de Desclot de la campanya de Mallorca, que compara amb la versió del *Llibre dels fets*. La conclusió que extrau d'aquesta comparació –que, de fet, «el relat de Jaume I influència directament i profunda el de Desclot» (p. 187)– resulta, però, matisable, atesa la diversitat narrativa apreciable entre totes dues fonts. Una de les concomitàncies assenyalades com a prova d'aquesta influència és l'escena de les Corts de Barcelona (§§ 49-54 de Jaume I i cc. 14-28 de Desclot), amb la proposta reial de l'expedició i les respostes dels nobles i eclesiàstics, que incideixen, com nota l'autor, en punts com ara la gratitud envers la Providència, que ha posat el desig de servir Déu en el cor del rei, tot i la seua joventut, i la promesa de romandre al servei de la corona tot el temps que dure la conquesta. Cal tenir en compte, però, que els parlaments reproduïts pel Conqueridor i Desclot no són massa diferents dels que podem trobar en altres cròniques que relaten reunions semblants. *Cfr.*, per exemple, amb les reaccions que, segons Muntaner, van tenir els membres del consell d'Alfons el Liberal en ser informats dels seus projectes d'atacar Sanç IV de Castella: «Senyor, bé he entès ço que vós havets dit; per què graesch a Déu con a vós ha donat tal cor et tal volentat» (c. 156); «Senyor, lohat et graciât sia nostre senyor ver Déus, qui tanta de gràcia ha feta als vostres regnes qui axí los provehex Déus de bons senyors [...] E jo dich-vos, per mi et per tots mos amichs, que'm proffir, aytant con vida me bast ne res que jo aja, que no us falrè» (c. 157).

El llibre aborda també les visions que les fonts catalanes ens donen dels problemes (rebel·lions internes, alçament dels sarraïns valencians) que van caracteritzar el final del regnat de Jaume I i els inicis del de Pere el Gran. Són especialment interessants les pàgines dedicades a estudiar els cc. 26-27 de Muntaner, que recullen la llegenda sobre l'última batalla del rei Jaume, quan aquest, ja molt malalt i incapaç d'alçar-se del llit, es fa transportar al camp de batalla en llitera, convençut que la seua presència farà fugir els enemics. Cingolani (vid. també AGUILAR 2005) pensa que «Muntaner ha agafat aquest episodi [...] de l'*Estoire de Eracles*» (p. 288), la versió francesa medieval del Guillemer de Tir, on s'explica una anècdota molt semblant sobre el comte Jocelí d'Edessa, tot i que, ben mirat, em sembla que la coincidència deu ser més aviat poligenètica o que, si més no, es pot explicar més fàcilment a partir d'una altra llegenda que devia ser millor coneguda pel cronista: la d'Uterpendragó, pare d'Artús, que es va capturar com el rei Jaume per tal de repel·lir la invasió saxona de Bretanya, episodi relatat per la tradició artúrica des de la *Historia Regum Britannie* de Godefroi de Mommouth fins a *Le Morte* de Ma-

lory, passant pel *Brut* de Wace o l'*Estoire de Merlin*. El motiu de l'heroi greument malalt o moribund dirigint una campanya des de la seua llitera té, a més, una notable tradició: el retrobem a Plutarc a propòsit del grec Èumenes, i al *Brus* de John Barbour (segle XIV), on s'atribueix la proesa al rei escocés Robert I Bruce.

La secció nuclear del volum és, però, la que s'ocupa dels capítols relatius a la Guerra de les Vespres Sicilianes. Cingolani compara les al·lusions detectables a les fonts italianes i franceses de l'època a propòsit de la possible conjura a tres bandes Aragó – rebels sicilians – Imperi Bizantí amb el silenci o, si més no, l'ambigüitat dels dos principals cronistes catalans, Desclot i Muntaner; a les fonts llistades pel llibre en aquest punt potser es podria afegir, encara, l'important testimoni de la *Istoria del regno di Romania* de Marino Sanuto, recordat pels bizantinistes LAIOU (1972: 46-48) i MARCOS (2003: 47), treballs no esmentats per l'autor. En relació amb la ja esmentada ambigüitat es troba el secretisme amb què hom caracteritza la figura del rei Pere, reaci a confessar les seues intencions fins i tot als seus homes de confiança: «si nós sabíem que la mà esquerra sabés ço que ha en cor de fer la man dreita, que nós mateix le'ns tolríem» (Muntaner, c. 49). Cingolani compara aquesta frase amb una anècdota del Valeri Màxim, tot i que em sembla que el referent pot ser més evident encara: «**nesciat sinistra tua quid faciat dextera tua**» (Mt. 6, 3). D'altra banda, l'autor destaca l'exaltació que Desclot fa de les proeses dels almogàvers «per fer-ne un dels punts de força i d'orgull dels èxits militars catalans, i això elevat al rang d'herois, col·lectivament i destacant-ne anònimes individualitats» (p. 369) d'aquells soldats. L'observació toca, en efecte, un punt fonamental, i crec que és perfectament aplicable també a la *Crònica* de Muntaner, per a qui els almogàvers «són del món la flor» (c. 272).

Dins aquesta mateixa secció, Cingolani estudia el rerefons profètic que amaguen alguns dels passatges de Desclot i Muntaner. És un fet, per exemple, que entre els nuclis antiangevins el rei Carles era percebut com el cruel Faraó d'Egipte que tiranitzava els israelites / sicilians, el poble escollit que –segons asseguraven els cronistes– hauria de ser alliberat per un nou Moisés, paper reservat, és clar, al rei d'Aragó. En concret, l'autor s'interessa per les imatges animalístiques presents en les profecies vehiculades per les diverses fonts, com les del drac i el lleó, figures que hom associa ara amb Pere el Gran, ara amb Carles d'Anjou. Cal prestar atenció, sobretot, a la seua lectura del c. 51 de Bartolomeo da Neocastro, que explica una llegenda sobre la concepció i naixement del rei Pere. El punt essencial és que en aquesta llegenda hom anuncia l'arribada d'un drac que deixarà estupefacte el món amb el seu alé i perdrà mortalment els francesos amb l'agulló de la seua cua, i que Cingolani creu que cal identificar amb Carles d'Anjou. En un altre lloc (AGUILAR 2007a) he exposat les raons per les quals aquesta proposta em sembla un clar error d'interpretació, subsanable si reprenem la lectura ja oferida per SOLDEVILA (1963: 19-21), segons la qual el drac és en realitat el mateix Pere. El text de Neocastro és un enfilall de *mirabilia* i recull molts dels motius que acompanyen els relats dels naixements dels herois: l'estel d'Orient que assenyalava el lloc on l'hereu del rei Jaume vindrà al món, el trasbals de les forces de la natura o les visions de la mare, Violant d'Hongria, que somia que l'hora del part s'acosta i que d'ella naix una flama terrible, que adopta la forma del drac ja alludit. Cal parar atenció als possibles models de la narració del cronista sicilià, que sembla inspirar-se particularment en les llegendes sobre el naixement d'Alexandre Magne, heroi amb el qual Desclot i Muntaner comparen el rei Pere en més d'una ocasió, com és ben sabut. D'altra banda, l'associació de l'hereu aragonés amb el *draco terribilis* respon, tot just, a un recurs tradicional de la imatgística profètica (basta recordar els vaticinis de Merlí sobre el fill d'Uterpendragó, Artús, a la *Historia Regum Britanniae*). A més, Neocastro torna a utilitzar la imatge aplicada al mateix personatge al c. 61, on un soldat angeví recomana el príncep Carles de Salern que tinga coratge, perquè si no acabarà devorant les seues forces el drac, del qual l'enemic (és a dir, Pere) ha pres l'aspecte («*cuius speciem hostis gerit*», BARTOLOMEO DA NEOCASTRO 1728: 1071). A favor de la identificació de Pere el Gran amb el drac a l'obra de Neocastro hi ha, encara, l'intercanvi epistolar apòcrif entre el comte-rei i l'angeví recollit al *Chronicon Siculum / Libre de les conquestes de Sicília*: en la carta del rei Pere, aquest declara que «*ab lo nostre molt victoriós dragó ocurem axí ab morsos tuxegats e a no res adurem lo leó qui ocient ha plumats los polls de la àguila*» (BC, ms. 987, f. 28r), on el lleó és Carles, assassí dels descendents (els polls) de l'emperador Frederic II (l'àguila).

La darrera part del llibre estudia els capítols referents a la Croada contra Catalunya de Felip III de França. Cingolani observa encertadament que Desclot, a diferència de Muntaner, fa desaparèixer del primer pla informatiu una notícia tan rellevant com és l'excomunió de Pere II, amb la qual cosa hom aconsegueix d'entebolir les arrels de l'expedició dels francesos. D'altra banda, l'autor s'ocupa d'episodis com, per exemple, la llegenda de les mosques de Girona, que compara amb les altres fonts medievals que ens han transmés l'episodi (en la línia, doncs, dels treballs de CORTADELLAS 1998, VALSALOBRE 2004 i AGUILAR 2007b), i creu «que Desclot no és a l'origen de la formulació de la notícia, i que reproduceix, almenys en part, algun comunicat oficial», tot basant-se en el «to religiós i providencial, així inusual a la seva crònica i que, les poques vegades que apareix, no sembla que sigui mai producte de la seva directa i espontània intervenció» (p. 635). Considere que la raó adduïda en favor d'aquesta hipotesi ha de ser matisada, atés que el to providencial no és pas tan inusual en Desclot. Vegem-ne uns quants exemples: tot just després d'explicar com Carles d'Anjou fa decapitar Conradí, conclou que «Déus tot poderós, qui vou totes coses [...] e fa dels bays alts e des alts bayxs, li reté d'assò gasardó» (c.63, II, p. 182); només una mica més endavant, explica el fracàs dels somnis angevins de conquistar Bizanci com un càstig diví («lo qual arnès perdé tot molt vilment, axí com a Déu plac», c. 64, II, p.184); i, en explicar la matança perpetrada pels croats francesos a Elna, sentència: «mas sol aquest peccat los duguera destruir tots, com sí-s féu aquest ab d'altres que puyx ne feren, e compraren-ho bé» (c.141, IV, p. 148).

Com se sap, la *Crònica* finalitza amb l'apoteosi del rei Pere a la jornada de Panissars i la mort del rei, esdevinguda poc després. L'anàlisi que Cingolani fa d'aquestes pàgines és molt interessant, perquè a la visió oferida per Desclot d'un monarca humil amb els seus súbdits i misericordiós amb l'enemic, oposa el testimoni de la documentació conservada, ja que algunes cartes del rei anunciant als aliats i vassalls la nova del seu triomf inviten més aviat al càstig i extermini dels invasors en retirada, amparant-se amb tot de cites bíbliques en la magestat terrible i venjativa del «Déu dels exèrcits de l'Antic Testament» (p. 656). Això demostra, naturalment, l'elevat grau d'elaboració literària a què sotmet el cronista els episodis que ens narra: «Desclot també –no només Muntaner– crea a la seva crònica un món, i la història és el seu material per a fer-ho, adequadament corregit i manipulat» (p. 656).

En síntesi, l'extens volum del Dr. Cingolani ens ofereix un estudi gairebé capítol a capítol de la *Crònica* de Desclot. Resulta destacable el treball de documentació de l'autor, que ha hagut de controlar un gran nombre de cròniques i documents per tal de dur a terme aquesta tasca. La seua lectura comparativa de l'obra del cronista ajuda a situar-la dins la historiografia de l'època, però no està exempta de problemes, alguns d'ells d'importància no gens menystenible. Com he tractat d'argumentar, les seues teories sobre el ms. 152 no deixen de resultar arriscades, i convé llegir-les amb certes precaucions, atés que condicionen en molts punts la interpretació que ens dona de la *Crònica* i les altres obres estudiades.

Josep Antoni AGUILAR ÀVILA
Universitat Catòlica de València

BIBLIOGRAFIA

- AGUILAR, J.A. (2005) *Las crónicas (I): Jaime I y Bernat Desclot*, Madrid, Liceus.com
- AGUILAR, J.A. (2007a) «Lo rey d'Aragó no ns fa sinó greuges e vilanies!: Papat i Casa d'Aragó a la crònica de Muntaner (II)», dins *Estudis Romànics*, 29, ps.109-142.
- AGUILAR, J.A. (2007b) «*De plaga muscarum*: els mals de França a les cròniques catalanes medievals», dins *Actes del XIIIè Col·loqui de l'AILLC (Girona, 8-13 de setembre de 2002)*, III, ps. 59-79.
- BARTOLOMMEO DA NEOCASTRO (1728) *Historia Sicula*, ed. de Ludovico Antonio Muratori, Milà (*Reurum Italicarum Scriptores*, XIII).

- CINGOLANI, S.M. (2004) «Historiografia al temps de Pere II i Alfons II (1276-1291)», dins *Llengua & Literatura*, ps. 7-30.
- COLL I ALENTORN, M. (1991) *Historiografia*, Barcelona, Curial (Obres, I).
- CORTADELLAS, A. (1998) «Les mosques de Girona: erudició i fantasia», dins *Revista de Girona*, 190, ps. 44-47.
- DESCLOT, B. (1949-51) *Crònica*, ed. de Miquel Coll i Alentorn, Barcelona, Editorial Barcino (“Els Nostres Clàssics”, 62-66).
- DE VIC, C. – VAISSETE, J. (1840–1844) *Histoire générale de Languedoc, avec des notes et les pièces justificatives*, Toulouse, J.B. Paya.
- DOMÍNGUEZ, C. (1997) «Repertorio de materiales hispanomedievales para el estudio de las Cruzadas: 1. El Manuscrito 152 de la Biblioteca de Catalunya», dins *Boletín Bibliográfico de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, 11, ps. 505-521.
- EDBURY, P. (2007) «A New Text of the *Annales de Terre Sainte*», dins I. Shagrir – R. Ellenblum – J. Riley-Smith (eds.), *In Laudem Hierosolymitani: Studies in Crusades and Medieval Culture in Honour of Benjamin Z. Kedar*, Aldershot, Ashgate Publishing, ps. 145-162.
- ELLIOTT, A. (1983) «The Historian as Artist: Manipulation of History in the Chronicle of Desclot», dins *Viator*, 14, ps. 195-209.
- ESPADALER, A. (1997) «El retrat del rei En Jaume a la *Crònica* de Bernat Desclot», dins *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*, I, ps. 63-69.
- HAUF, A. (2004), “Més sobre la intencionalitat dels textos historiogràfics catalans medievals”, dins Albert Balcells (ed.), *Història de la historiografia catalana*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, ps. 39-75.
- JAUME I (1991) *Llibre dels fets del rei En Jaume*, ed. de Jordi Bruguera, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», sèrie B, 10-11).
- LAIYOU, A. (1972) *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282–1328*, Cambridge, Mass.
- MARCOS, E. (2003) «Els catalans i l’Imperi Bizantí», dins Albert Balcells (ed.), *Història de la historiografia catalana*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, ps. 23-78.
- RENEDO, X. (en premsa) «Elements messiànics en el *Llibre dels fets* del rei Jaume I», dins *Literatura profètica a la Corona d’Aragó i a la Mediterrània occidental (segles XIII-XVIII)*. V Col·loqui Internacional *Problemes i mètodes de la literatura catalana antiga*, Girona, 18-20 d’octubre de 2004.
- RHC *Recueil des Historiens des Croisades*
- RÖHRICHT, R. – RAYNAUD, G. (ed.) (1884) *Annales de Terre Sainte*, dins *Archives de l’Orient Latin*, II, ps. 427-461.
- SOLDEVILA, F. (1963) *Vida de Pere el Gran i d’Alfons el Liberal*, Barcelona, Eidos.
- VALSALOBRE, J. (2004) «El Senyor de les Mosques. Aspectes de l’evolució de la llegenda de les mosques de sant Narcís fins al segle XVIII», dins *Revista de Catalunya*, 189, ps. 67-100.